

21. Shakhmatov, A. A. (1908). *Search for the oldest Russian chronicles*. St. Petersburg; M. A. Aleksandrova (in Rus.).
22. Sluhovskii, M. I. (1968). *Librarianship in Russia until the eighteenth century*. Moscow: Kniga (in Rus.).
23. Sapunov, B. V. (1978). *Book in Russia in the XI-XIII centuries*. Moscow: Nauka (in Rus.).
24. Zapasco, J. (2003). "Writers who wrote goodness at that time were glorious". *Essays on Ukrainian Handwritten Art*. Lviv: Aphisha (in Ukr.).
25. Abramov, K. I. (1980). *The history of librarianship in the USSR*. Moscow: Kniga, 1980 (in Rus.).
26. Timoshik, M. (2003). *The history of publishing business*. Kyiv: Culture and science (in Ukr.).

УДК 217,94 (477) «1940/1980»

Бондарчук П.М.*,
доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інститут історії України НАН України,
Київ, Україна, peter.ukr.kyiv@mail.com

РИМО-КАТОЛИКИ В УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х — ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-х РОКІВ)

Анотація. Аналізується релігійне життя римо-католиків УРСР в другій половині 1940-х — першій половині 1980-х років. Основним об'єктом дослідження є пересічні віруючі, прояви їхньої релігійності. Розглядається релігійна політика радянської влади та її вплив на релігійне життя римо-католиків, основні моменти внутрішньоконфесійного життя Римо-католицької церкви, мережа римо-католицьких організацій, кількісний склад вірян та кліру. Окреме місце в статті займає аналіз релігійної поведінки та особливостей релігійної свідомості віруючих. Простежено відвідування віруючими богослужінь, виконання ними обрядів життєвого циклу, зокрема хрещень.

Стверджується, що упродовж 1940–1980-х рр. значно зменшилася кількість віруючих, що брали участь у богослужіннях та церковних обрядах. Така тенденція була зумовлена як секуляризаційними процесами серед населення, так і тим, що чимало храмів було закрито або зруйновано, і віряни не мали змоги відвідувати їх. Загалом релігійне життя римо-католиків України впродовж 1940–1980-х рр. під адміністративним тиском влади поступово згасало. І лише політика перебудови в СРСР й подальший розпад радянської системи надали поштовх відродженню діяльності РКЦ в Україні.

Ключові слова: римо-католики, Римо-католицька церква, віруючі, релігійна поведінка, обрядова активність, релігійна політика.

Аннотация. В статье анализируется религиозная жизнь римо-католиков УССР в середине 1940-х — первой половине 1980-х годов. Главным объектом исследования являются рядовые верующие, проявления их религиозности. Рассматривается религиозная политика советской власти, ее влияние на религиозную жизнь римо-католиков, основные моменты внутриконтрессииональной жизни Римо-католической церкви, сеть римо-католических организаций, количественный состав верующих и клира. Отдельное место в статье занимает анализ религиозного поведения и особенностей религиозного сознания верующих. Прослежено посещение верующими богослужений, исполнение ими обрядов жизненного цикла, в частности крещений.

* Bondarchuk P.M., Doctor of Historical Sciences, Leading Research Fellow, NASU Institute of History of Ukraine, Kyiv, Ukraine. peterukr.kyiv@gmail.com

ROMAN CATHOLICS IN UKRAINIAN SSR (second part of 1940-s — first half of 1960-s years)

Утверждается, что на протяжении 1940-1980-х гг. значительно уменьшилось количество верующих, которые принимали участие в богослужениях и церковных обрядах. Такая тенденция обуславливалась как секуляризационными процессами среди населения, так и тем, что многие храмы были закрыты или разрушены, и верующие не имели возможности их посещать. В целом религиозная жизнь римо-католиков Украины на протяжении 1940-1980-х гг под административным давлением власти постепенно угасала. И лишь политика перестройки в СССР и дальнейший распад советской системы дали толчок возрождения деятельности РКЦ в Украине.

Ключевые слова: римо-католики, Римско-католическая церковь, верующие, религиозное поведение, обрядовая активность, религиозная политика.

Abstract. Religious life of Roman Catholics in Soviet Ukraine in the second part of 1940s — the first half of 1980s. is analyzed. The main object of research is ordinary believers, manifestations of their religiousness. Religious policy of Soviet power, its influence on the religious life of Roman Catholics, crucial moments of within confessional life of Roman Catholic church, net of Roman Catholic organizations, quantitative composition of believers and clergy are examined. The analysis of believers' religious behavior and specifics of religious consciousness occupies a special place in the article. The believers' attendance of worship services, the performance of religious ceremonies of living cycle, particularly baptism, are elucidated.

It is stated that during 1940-1980-s years the quantity of believers which took part in worship services and religious ceremonies was considerably decreased. This tendency was dealt as with secularization processes within population as well as with the fact that many churches were closed or ruined, and believers did not have possibilities to attend them. On the whole religious life of Roman Catholics of Ukraine during 1940-190-s years under administrative pressure of power was gradually going out. And only the policy of perestroika (restructuring) in the USSR and further desintegration of soviet system influenced revival of Roman Catholics Church activity in Ukraine.

Key words: Roman Catholics, Roman Catholic Church, believers, religious behavior, ritual activity, religious policy.

Постановка проблеми. Однією з важливих проблем дослідження релігійного життя України є питання соціорелігійної історії. Основним об'єктом вивчення її є не діяльність церковних структур, а пересічні віряни. Соціорелігійні студії включають аналіз впливу державної політики в церковно-релігійній сфері на релігійне життя віруючих, розгляд мережі релігійних організацій, кількісного та соціально-демографічного складу духовенства й вірян, висвітлення особливостей їхнього повсякденного життя, проявів їхньої релігійної свідомості та поведінки. Рефлексія над цими питаннями має важливе значення для розвитку соціальної історії, історії Церкви та релігії загалом. У цій статті зроблена спроба проаналізувати ці проблеми на прикладі римо-католиків України, історія діяльності яких до цих пір залишається малодослідженою.

Аналіз попередніх публікацій. Релігійне життя римо-католиків в УРСР досліджуваного періоду висвітлено в українській історіографії доволі слабо. Спеціальних монографічних досліджень, присвячених цій проблемі, не існує, однак, є низка монографій, присвячених проблемі релігійного життя України загалом. Зпоміж них: «Партійно-державна політика щодо релігій та релігійних інституцій в Україні 1940–1950-х років: політологічний дискурс» В. Войналовича [1], «Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін» і «Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації» П. Бондарчука [2; 3], «Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики 1944–1964 років» Я. Стоцького [4] та ін. Існують також брошури і низка статей, в яких об'єктом дослідження є діяльність Римокатолицької церкви, зокрема: «Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті-

90-ті роки ХХ ст.: історико-релігієзнавче дослідження» В. Сторчового та В. А. Нестеренка [5], цикл статей В. Войналовича та ін. Досліджуваній проблемі також присвячений збірник документів, підготовлений В. Сергійчуком [6]. Певну увагу проблемі релігійного життя римо-католиків України приділили зарубіжні дослідники, зокрема польські. З-поміж досліджень польських дослідників варто відзначити «Kościoły katolickie na Podolu: Obwód winnicki, 1941–1964» Й. Шиманського [7].

Метою статті є дослідження становища римо-католиків у радянській Україні, прояви їхньої релігійної свідомості та поведінки. Автор також порушує питання радянської політики щодо Римо-католицької церкви, мережі її громад і кількісного складу віруючих та кліру цієї конфесії.

Основні результати дослідження. Однією з конфесій, що діяли на території України, була Римо-католицька церква (РКЦ). Ставлення радянського режиму до неї було значно суворішим, ніж до Руської православної церкви. Ватикан був налаштований проти радянської влади, тому керівництво СРСР сприймало РКЦ як вагому перешкоду для поширення радянської ідеології у свідомості широких мас. Історик С. Горбач наголошує: «Добре організована в міжнародному плані, сильно централізована католицька церква була дійсно серйозним супротивником на шляху поширення радянського впливу на територіях, населених мільйонами католиків» [8]. Це було однією з основних причин, чому влада здійснювала політику спрямовану на ослаблення цієї конфесії.

Після переселення поляків із Західної України в Польщу в повоєнний період значну частину римо-католицьких парафій було ліквідовано. Крім того радянська влада намагалася позбавити реєстрації громади там, де римо-католики проживали компактними групами. Тому деякий час більшість римо-католицьких громад були незареєстрованими. Так, на кінець 1945 р. згідно з даними Ради в справах релігійних культур, в Україні діяло 114 зареєстрованих римо-католицьких громад, які обслуговувалися 11 ксьондзами (на 1 січня 1945 р. відповідно 95 і 18) [9, с. 181]. Проте в наступні роки кількість зареєстрованих громад значно збільшилася. Вже на початок 1946 р. лише в Кам'янець-Подільській області було зареєстровано 31 католицьку громаду, які об'єднували 32886 парафіян [5, с. 39]. На 1 січня 1950 р. на обліку перебувало вже 210 римо-католицьких громад і 66 ксьондзів, тобто за 5 років їхня кількість значно збільшилася. По областях УРСР громади Церкви і священники розподілялися наступним чином (див. табл. 1) [10, арк. 74].

Як показує таблиця, найбільша частка католицьких громад була в Закарпатській, Кам'янець-Подільській, Житомирській, Вінницькій, Чернівецькій, Дрогобицькій, Львівській, Тернопільській областях. Чиновники РСРК оцінювали приблизну кількість римо-католиків на 1948 р. у 90 тис. осіб [11, арк. 125]. Однак ця цифра відображала лише кількість тих, хто відвідував храми. А кількість віруючих, які вважали себе римо-католиками, була значно більшою.

На 1 січня 1950 р. на обліку перебувало 210 римо-католицьких громад і 66 ксьондзів. Найбільше їх було в Закарпатській (62 парафії, 28 священників), Кам'янець-Подільській (29 парафій, 2 священники), Житомирській (28 парафій, 1 священник), Вінницькій (27 парафій, 1 священник), Чернівецькій (15 парафій, 2 священники), Дрогобицькій (14 парафій, 15 священників), Львівській (11 парафій, 6 священників), Тернопільській (8 парафій, 6 священників) областях [10, арк. 74].

Чиновники РСРК оцінювали приблизну кількість римо-католиків на 1948 р. у 90 тис. осіб [11, арк. 125]. Однак ця цифра відображала лише кількість тих, хто регулярно відвідував храми. А кількість віруючих в УРСР, які вважали себе римо-католиками, була значно більшою, не менше, ніж кількості тисяч осіб.

Таблиця 1

Області	Кількість парафій	Кількість священників
Закарпатська	62	28
Кам'янець-Подільська	29	2
Житомирська	28	1
Вінницька	27	1
Чернівецька	15	2
Дрогобицька	14	15
Тернопільська	8	6
Львівська	11	6
Ровенська	6	1
Станіславська	4	1
Волинська	2	2
Київська	1	Немає
Одеська	1	1
Харківська	1	Немає
Дніпропетровська	1	Немає

Ця статистика показує, що кількість парафій значно перевищувала число римо-католицьких священників. У низці регіонів вони лише могли відвідувати віруючих раз у три-чотири місяці. Тому віряни просили державні органи дозволити їм збиратися для молитви без священників. В інформаційному звіті уповноваженого в справах релігійних культів в УРСР за IV квартал 1946 р. зазначалося, що таке прохання варто задовольнити, оскільки немає підґрунтя для відмови, і це дещо привчить римо-католиків обходитися без духовенства, таким чином розхитавши одну з головних позицій папізму [12, арк. 43]. Відсутність духовенства означала й поступовий занепад із часом багатьох громад цієї течії.

У другій половині 1940-х — першій половині 1950-х рр. частину діючих костьолів було передано різним радянським установам. На відміну від 1930-х рр. закриття костьолів тепер мотивувалося різними технічними причинами — аварійним станом будівлі та неспроможністю громади її відремонтувати тощо [5, с. 40]. Ось як описували закриття костьолу римо-католики із с. Красне Тиврівського району Вінницької області у своїй заяві (1954 р.) на ім'я голови Ради міністрів СРСР Г. Маленкова: «...Користуючись Сталінською Конституцією УРСР, наші парафіяни почали ремонтувати костьол... Однак 2 березня 1946 р. ... закрили костьол; він був засипаний зерном, доки буря не зірвала жерстяний дах... Нам замість костьолу відвели для молитви дві кімнати з коридором у будинку священника» [13, арк. 10].

Серед планів радянської влади щодо ослаблення впливів РКЦ було і створення автокефальної римо-католицької церкви в Україні, незалежної від Вати-

кану, щоб краще контролювати вітчизняних римо-католиків. В інформаційному звіті уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР за IV квартал 1947 р. з-поміж важливих завдань було «визначення ксьондзів римо-католицької церкви в площині виявлення осіб для організації автокефальної римо-католицької церкви в Україні (з метою відриву її від Ватикану)...» [14, с. 151–158]. Пізніше від цієї мети відмовилися.

Попри перепони щодо функціонування РКЦ пересічні віряни виявляли неабияку релігійну активність. Наскільки високий у відсотковому відношенні був кількісний показник відвідуваності костьолів, свідчить звіт уповноваженого РСРК при РМ СРСР в УРСР П. Вільхового про діяльність РКЦ. Приміром, у с. Жданове Шаргородського району Вінницької області на богослужіннях у найбільші свята 1952 р. були присутні близько 5 тис. осіб (це при тому, що парафія нараховувала майже 6260 парафіян), у м. Бар — 4 тис. (близько 2560 парафіян), с. Копіївка Тульчинського району — 3 тис. (близько 700 парафіян), с. Красне Тиврівського району — 3 тис. (близько 1,3 тис. парафіян) [6, с. 92–93]. Така велика різниця між кількістю прибулих на богослужіння і кількістю парафіян окремих населених пунктів означала, що в богослужіннях брали участь і жителі сусідніх сіл.

У костьолі в Ужгороді наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. на ранкових недільних службах були присутні 50–100 осіб, на денних — до 400, вечірніх — 100–150 [15, арк. 8]. У кафедральному костьолі Львова ввечері напередодні Різдва 24 грудня 1953 р. було понад 2,5 тис. осіб, а 25 грудня вдень — до 1,5 тис. Така мала цифра пояснюється тим, що 25 грудня був робочим днем [6, с. 93–94]. Враховуючи відносно невелику кількість римо-католиків, це були доволі непогані показники. Загалом можна говорити, що відвідуваність богослужінь у римо-католиків у тих місцевостях, де вони проживали компактно і де діяли їхні храми, була вищою, ніж у православних за тих самих умов.

У звіті вказувалося, що відвідуваність костьолів залишалася на рівні попередніх років. Отже, у 1940-х рр. ми маємо ті самі, якщо не більші, показники відвідуваності богослужінь. Проте в римо-католиків, як і у прибічників РПЦ, кількість сповідальників була значно менша, ніж тих, що відвідували богослужіння. Якщо взяти до уваги костьоли окремих населених пунктів, то кількість осіб, що сповідалися 1952 р., була в 10–15 разів меншою, ніж присутніх на богослужінні [6, с. 92–93]. Звісно, така ситуація простежувалася не в усіх громадах. В окремих костьолах сповідалося до 80–90% учасників богослужінь.

Активними римо-католики були й щодо виконання релігійних обрядів життєвого циклу. Здійснення цих обрядів католицьким духовенством можуть охарактеризувати показники по кафедральному костьолу у Львові. 1950 р. там було охрещено 134 особи, 1951-го — 145, 1952-го — 126, 1953-го — 125. Кількість вінчань у ці роки становила відповідно 47, 51, 63 і 61 [6, с. 93], тобто у 2–3 рази менше. Проте важливо враховувати, що більшість римо-католиків польського походження були виселені після війни до Польщі й тих, що залишилися, було небагато. Можна також стверджувати, що ситуація із виконанням обрядів у ці роки в середовищі римо-католиків була сталою або близькою до неї. Якщо хрещень 1953 р. у кафедральному костьолі Львова було здійснено менше порівняно з 1950 р., то вінчань — більше. У цьому разі можемо говорити не про зменшення рівня релігійності, а лише про вплив природних факторів, як-от народжуваність.

У середовищі римо-католиків виконувалися й інші обряди, зокрема, пов'язані з аграрною сферою. Уповноважений Ради в справах релігійних культів в УРСР П. Вільховий повідомляв про здійснення одного з таких обрядів в одному з населених пунктів Дрогобицької області на початку 1950-х рр.: «У неділю ксьондз Сумряк разом із віруючими молився про “послання дощу”, влаштувавши з цією метою хресну ходу в огорожі костьолу. З правого боку костьолу біля вівтаря стояла група дівчат 12–15 осіб віком від 10 до 15 років, одягнених у різні сукні і перев'язаних через плече широкою біло-блакитного кольору стрічкою, з лівого боку костьолу приблизно такого ж віку хлопчики — 10–12 осіб. Хресну ходу супроводжували діти віком 7–8 років, вдягнені в білі сукні, з розпущеним волоссям і з маленькими кошиками в руках, які кидали під ноги ксьондза пелюстки червоних троянд і т. д.» [16, арк. 21].

Проте для досліджуваного періоду характерне поступове припинення релігійної діяльності, пов'язаної із релігійним календарем і природними умовами (колективні молитви із проханням послати дощ абощо). Тут вплив мали два різних фактори. У працях радянських науковців зазначалося, що свідченням послаблення віри є виключення так званих релігійних обрядів, пов'язаних із трудовою діяльністю (боротьба з посухою, початок певної трудової практики, зокрема, виведення худоби на пасовище тощо) [17, с. 18]. «Коли ми змінюємо глибокі структури цивілізації, ми маємо водночас переписувати всі кодекси нашого життя» [18, с. 396], — вважав Е. Тоффлер.

Секуляризація цієї сфери поступово відбувалася в усьому світі, й Радянський Союз не був винятком. Другим фактором, який не згадували радянські автори, було те, що проти виконання подібних обрядів виступала радянська влада, забороняючи їх здійснення. І саме останній фактор найбільше вплинув на поступове витіснення цих обрядів з релігійного життя віруючих СРСР.

Велику увагу римо-католики приділяли апостолату мирян. Вони брали участь у реколекціях — слухали цикл бесід (лекцій), які пояснювали сенс тієї чи тієї релігійної події, свята. Римо-католики значно більше від православних приділяли уваги участі віруючих у діяльності неформальних релігійних груп, які вели місіонерську роботу серед населення.

Про нелегальні об'єднання мирян-католиків («католицька дія») при львівському кафедральному соборі, зокрема, повідомляв 1948 р. уповноважений РСРК в УРСР П. Вільховий. Це об'єднання проводило широку релігійну роботу серед молоді й дітей, надавало допомогу малозабезпеченим [6, с. 59]. Віруючі католики брали участь в організації міністрантів (від лат. «міністерум» — служба), які залучали юнаків та підлітків до богослужіння з попереднім навчанням. Такої ж мети прагнуло досягти й білянство. З сімей віруючих ксьондз обирав дівчат, які під час великих свят символічно зображали Діву Марію. Для них при костьолах могли організовувати маріологічні курси (маріологія — вчення про Діву Марію, одна з галузей теології). При деяких костьолах жінки похилого віку входили до неформальних груп девоткерії, які виступали в ролі наставниць білянок. До неформальних груп також відносилися ружанці. Створення їхніх гуртків було спрямоване на пропагування серед вірян старанного релігійного способу життя [19, с. 44]. У звіті за другий квартал 1949 р. П. Вільховий дав характеристику релігійної організації ружанців, що діяла в с. Бісковичі Самбірського району Дрогобицької області. Ружанці вели активну релігійну діяльність, зокрема до-

помагали священику в його культовій практиці [6, с. 64]. Існували також організації терціаріїв. Такі релігійні об'єднання існували в багатьох парафіях.

Проте традиційне для римо-католицизму існування гуртків та груп віруючих турбувало владу. Ці об'єднання зумовлювали особливу причетність і відповідальність віруючих за справи релігійної громади, слугували важливою підпорою духовенству (оформлення костюлу, підготовка дітей до першого причастя та помічників ксьондза, які допомагали йому під час богослужінь тощо). Вони були перешкодою для радянської боротьби з релігією і насадження радянської ідеології. Тому радянське релігійне законодавство не передбачало їх існування. І тому влада намагалася припинити їх функціонування.

У листі П. Вільхового, уповноваженого РСРК в УРСР від 16 березня 1949 р. до уповноважених в областях республіки було поставлено завдання: вживати заходів для виявлення та ліквідації цих організацій, знімати з реєстрації священиків і виконавчі церковні органи, розпускати релігійні громади за порушення радянського законодавства [14, с. 157–158]. Так, осередкові «ружанців» у с. Слобідці-Красилівській (Хмельницької області) було категорично заборонено збиратися для групових молитов. Релігійні обряди дозволялося здійснювати віруючим лише в костюлі чи каплиці [5, с. 42]. Такі заборони обмежували діяльність й інших римо-католицьких організацій. Унаслідок заборони функціонування різних поширених серед римо-католиків релігійних товариств, які були вагомим опором римо-католицької церкви, їй було завдано великої шкоди.

Попри значний тиск на структури РКЦ повоєнний період не став фатальним для римо-католиків, хоча і завдав значної шкоди церкві. Прихід до влади М. Хрущова давав деякий час надії, що ставлення влади до РКЦ буде ліберальнішим. Проте кінець 1950-х — початок 1960-х рр. ознаменувався активною антирелігійною політикою. Внаслідок її проведення різко зменшилася кількість діючих костюлів, що вплинуло на відвідування храмів вірянами й виконання ними обрядів.

Звернімо увагу на статистичні дані. На 1 січня 1957 р. в УРСР діяло 170 зареєстрованих римо-католицьких громад [20, арк. 1] із 80 священнослужителями [20, арк. 1 зв.]. Така ж кількість громад залишалася на 1 січня 1958 р. [21, арк. 8], однак ксьондзів було лише 72 [21, арк. 8 зв.]. Якщо порівняти зі статистикою, що стосувалася 1950 р., то кількість зареєстрованих римо-католицьких громад зменшилася на кілька десятків. Впродовж хрущовської боротьби з релігією мережа РКЦ зазнала подальших змін. Уже на 1 січня 1962 р., за офіційними даними, в УРСР зареєстрованих громад залишалось лише 122. Вони об'єднували 48 320 парафіян [22, арк.17], які регулярно відвідували костюли, систематично виконували релігійні обряди.

Але крім цих віруючих, існував великий контингент осіб, які бували в костюлах лише у великі свята і виконували релігійні обряди нерегулярно. Відповідно кількість віруючих, які користувалися послугами католицького духовенства, була більшою. У звіті уповноваженого РСРК в УРСР К. Полонника про діяльність РКЦ у 1960 р. наводиться кількість римо-католиків — 100 тис. осіб [6, с. 164]. Але й ця цифра неповна, адже в Україні на той час проживало біля 360 тис. поляків, релігійність яких загалом була вищою, ніж в українців. До того ж римо-католицька церква для поляків та угорців в УРСР частково виконувала функції етнічного інституту.

Те, що радянські чиновники занижували кількість римо-католиків свідчать і самі документи радянських чиновників. У звіті про роботу уповноваженого РСРК при РМ УРСР за 1961 р. пояснювалося, чому це робиться: «Матеріали одночасного обліку, представленого нам міськрайвиконкомом, говорять, що існуючі в Україні станом на 1 січня 1962 р. 122 католицьких громад об'єднують 48320 віруючих. Це, звичайно, ті віруючі, які регулярно відвідували костьоли, систематично виконували релігійні обряди. Особисті спостереження за рядом крупних католицьких громад (Житомир, Львів, Ужгород, Мукачів, Одеса, костьоли Вінницької і Хмельницької областей), бесіди з окремими віруючими і ксьондзами показують, що крім постійно відвідуючих богослужіння і регулярно виконуючих релігійні обряди католиків, існує ще значний контингент осіб польського і угорського походження, які бувають в костьолах лише по великих святах і виконують релігійні обряди нерегулярно.

Відповідно, кількість віруючих, які користуються послугами католицького духовенства, більша, ніж вказано в звітних матеріалах обліку. З цього ні в якому випадку не можна робити висновки, що матеріали обліку не точні, ні. Вони говорять — як і по реформаційній церкві і іудейському культу — про постійний контингент віруючих. Але окрім постійного контингенту існує ще так сказати контингент «перемінний». Як бачимо, радянські чиновники під віруючими розуміли лише тих осіб, що регулярно відвідували церкву. До того ж менша цифра дозволяла їм успішніше рапортувати про боротьбу з релігією.

У підтриманні релігійності римо-католиків набагато більша заслуга, ніж у інших конфесіях, належала священикам. Представники радянських органів неодноразово вказували на високий освітній рівень римо-католицького духовенства, його дисциплінованість і обережність у поведінці [22, арк. 239, 246; 23, арк. 22; 6, с. 187, 188–189]. Так, уповноважений РСРК при РМ УРСР К. Полонник у своїй друкованій доповіді, присвяченій діяльності РКЦ, підготовленій на Все-союзну нараду з питань діяльності католицької церкви, яка мала відбутися в січні 1963 р., писав, що жоден культ не має таких відмінно вишколених, відданих служителів [22, арк. 239] та всебічно підготовлених священиків, як католицька церква [22, арк. 246]. В одному з документів за підписом К. Полонника від 29 листопада 1962 р. писалося: «Дисципліна в рядах католицького духовенства — зразкова. І дотримується вона суворо всіма ксьондзами...» [6, с. 187]. «Все, що не роблять ксьондзи, вони роблять дуже тонко, для посторонніх непомітно. Вони, наприклад, ніколи не ставлять свій підпис під тією чи іншою заявою віруючих, “двадцятки”, виконавчого органу громади, що звертаються в державні органи. Ніколи публічно не солідаризуються зі своїми віруючими. При будь-якій нагоді намагаються підкреслити свою залежність від громади. Насправді ксьондзи задають тон в кожній релігійній громаді, направляючи її діяльність. Причому ксьондзи польської гілки католицької церкви на Україні роблять це тонше, розумніше, ніж ксьондзи угорської гілки...» [6, с. 188–189]. Великою мірою завдяки своєму духовенству багато римо-католиків не сприймали антирелігійної радянської агітації, або ж вона не надто на них впливала.

Римо-католицьке духовенство, пристосовуюсь до жорстокого обмеження релігійного життя, не без вказівок із Ватикану, відхилялося від канонічних правил. Було скорочено майже наполовину літургію, спрощено деякі релігійні обряди (освячення житлових будинків, колодязів, паски), а за відсутності священно-

служителя віруючі могли здійснювати їх самі, використовуючи освячену ксьондзом воду. Священики могли вінчати осіб різного віросповідання, спілкуватися з віруючими їхньою рідною мовою під час сповіді, хрещення та вінчання [1, с. 635–636]. Запроваджувалися й інші зміни задля порятунку РКЦ в Україні. Влада, стурбована такою живучістю культу, намагалася обмежити кількість ксьондзів, дискредитувати їх в очах віруючих.

Важливою віхою в католицизмі був II Ватиканський собор (1962 — 1965 рр.), який став поворотним моментом у житті цієї конфесії. На ньому були визначені основні шляхи «вживлення» католицизму у світ із метою включення Церкви у вирішення актуальних світових проблем. Програма «аджорнаменто» (оновлення) стала направляючою у вирішенні як внутрішньоцерковних і міжцерковних проблем, так і питань позацерковної діяльності.

II Ватиканський собор здійснив низку кроків для перебудови внутрішньої структури Церкви. Позаяк колишнє надмірно централізоване керівництво не виправдало себе, то для гнучкішого керівництва були створені національні конференції єпископів або єпископату. Вони ставали проміжною інстанцією між масами віруючих і Ватиканом [24, с. 9]. Отже, роль єпископів у керівництві Церквою посилилася.

II Ватиканський собор прийняв 16 богословських документів із різних богословських, внутрішньоцерковних, міжцерковних і соціальних питань. Із них 4 конституції: про літургію, про Церкву, про одкровення, про Церкву в сучасному світі; 9 декретів: про засоби соціального спілкування, про єкуменізм, про східні католицькі церкви, про пастирський обов'язок єпископів, про пристосування й оновлення чернечого життя, про семінарії, про апостолат мирян, про місіонерську діяльність Церкви, про служіння і життя священиків; 3 декларації: про взаємовідносини Церкви з нехристиянськими релігіями, про християнську освіту, про релігійну свободу [25, с. 76; 26, с. 63]. Собор також проголосив необхідність діалогу між віруючими й невіруючими.

Діячі РКЦ у період собору виступали за спрощення релігійного культу і пристосування літургійних обрядів до конкретних умов. Була прийнята конституція про літургію, яка вказувала, що латинське богослужіння має враховувати місцеві умови. Рекомендувалося використовувати національні мови й музику для здійснення окремих обрядових дій [25, с. 83; 26, с. 67]. Такі кроки безумовно віталися представниками багатьох національних культур.

Значна увага II Ватиканського собору була приділена розвитку єкуменізму. На католицькому соборі були присутні представники — спостерігачі від низки християнських некатолицьких релігійних організацій, зокрема Руської і Грузинської православних церков, Вірмено-григоріанської церкви (Вірменської апостольської церкви) [25, с. 116] та ін.

Значні зміни відбулися і в релігійній ідеології. До II Ватиканського собору головна роль в католицькій теології належала томізму. Перед собором і в ході нього більшість теологів виступила з вимогою відмови від монопольного становища томізму на користь концепції плюралізму. Остання відкривала шлях для привнесення в католицьку теологію ідей із таких філософських течій як феноменологія, екзистенціалізм, структуралізм, позитивізм та ін. Підтримку плюралістичним течіям надавав Папа Павло VI. Проте право регулювати розвиток процесу післясоборової теології керівництво Церкви залишило за собою. У пе-

ріод понтифікату Іоана Павла II була здійснена спроба повернення до монополітизму. Перевага надавалася томізму, тоді як інші теологічні течії виступали в ролі другорядних [24, с. 14–15]. Як бачимо, РКЦ у цей період пройшла через серйозні реформи, що вплинули й на її структури в Україні.

Усередині 1950-х рр. релігійна активність римо-католиків залишалася такою високою, як у повоєнний період. Приміром у діючій каплиці с. Гречаного (Хмельницька область) на богослужіннях у звичайні дні були присутні від 150 до 250 осіб, а на Пасху (18 квітня 1954 р.) зібралось близько 5 тис. осіб. Більшість із них були жителями інших районів [27, арк. 111–112]. У костьолі Житомира на Пасху цього ж року були присутні 2 тис. осіб, із них до 40% становила молодь [27, арк. 112]. У римо-католицькій громаді Вінниці, де нараховувалося 3,2 тис. віруючих, за два тижні до Пасхи сповідалось 2,8 тис. осіб, а на богослужінні у костьолі були присутні до 3 тис. У костьолі с. Жданового Шаргородського району Вінницької області на Пасху (1954 р.) було до 3,5 тис. осіб, із них 15% — молоді, а на другий день — 2 тис. Священик висповідав 3,5 тис. віруючих [27, арк. 113]. Як бачимо, близько 80–90%, а то й більше відвідувачів великодніх богослужінь в окремих костьолах сповідалися перед святом.

Масове закриття храмів у кінці 1950-х — першій половині 1960-х рр. призвело до того, що у багатьох місцевостях віряни позбулися змоги відвідувати богослужіння. Частина з них добиралася до тих храмів, що знаходилися віддалено від їхнього місця проживання. Тому існуючі храми, попри істотне зменшення віруючих, були на свята переповнені. Приміром, у недільні дні кафедральний костьол у Львові на початку 1960-х рр. відвідували до 1,2 тис. осіб, у м. Полонному Хмельницької області — 1 тис., у с. Гречанах цієї ж області — 1,1 тис., у Житомирі — 800, в Ужгороді та Мукачеві Закарпатської області — 550 і 500, в Одесі — 500. У релігійні свята кількість віруючих зростала. Так, у костьолі Житомира бувало 3 тис. й більше осіб, у костьолі с. Гречани Хмельницької області — до 3,5 тис., у м. Полонному — 2 тис., у Львові — 1,7 тис., в Ужгороді — 1,2 тис., в Одесі — 1 тис., у Мукачеві — 900 [22, арк. 251]. Костьоли в Тернопільській області у звичайні недільні дні 1960 р. відвідували 500–550 осіб, у престольні свята — близько 2 тис. Таке зростання відбувалося також за рахунок приїжджих з інших місцевостей [28, арк. 11]. Дещо меншою диспропорція у відвідуванні костьолів у різні дні (1964 р.) була в Західній Україні. Якщо Шаргородський костьол (Вінницька область) відвідували у святкові дні до 5 тис. осіб, у недільні — 1,5–2 тис., у звичайні дні — 40–50, то Самбірський у святкові дні — 800–850, у звичайні недільні — 350–400 осіб, кафедральний собор у Львові у святкові дні — 3,3–3,6 тис. осіб, у недільні — 2,2–2,5 тис. [29, арк. 23].

У звіті уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР за 1961 р. вказується, що в костьолах завжди повно молоді й підлітків [22, арк. 29]. Останнє для більшості православних храмів у цей період було радше винятком. Як ми вже згадували, для багатьох римо-католиків костьол відіграв роль більш універсальну, ніж звичайної релігійної будівлі. Для частини угорців (у Закарпатті) та поляків в УРСР він до певної міри вважався національною інституцією (як синагога для іудеїв).

Рівень відвідуваності костьолів був високий лише по святах за умови, що месу служитиме священик. Костьоли, які не мали священиків, відвідували переважно люди похилого віку. Звістка про приїзд ксьондза до храму швидко шири-

лася навколишніми селами і збирала багато вірян, охочих здійснити релігійні обряди, особливо сповідатися [22, арк. 251]. Через те кількість осіб, які збиралися в костьолі, могла перевищувати кількість місцевих віруючих.

Закриття костьолів та зняття з реєстрації громад не завжди призводило до занепаду останніх. Так, у с. Чернівці Могилів-Подільського району Вінницької області римо-католицька громада була знята з реєстрації 1949 р., однак віруючі продовжували регулярно збиратися просто неба на кладовищі — до півсотні осіб, навіть у 1960-х рр. Схожа ситуація спостерігалася й у Вінниці [6, с. 206] та інших населених пунктах, хоча, як ми зазначали раніше, за відсутності священика їх відвідували переважно люди похилого віку.

Серед регулярних відвідувачів костьолів на початку 1960-х рр. жінки склали 70–80%, решта — чоловіки середнього та похилого віку [6, с. 199]. Діти й молодь ходили здебільшого на святкові богослужіння. Серед парафіян у містах були й представники інтелігенції.

Велику увагу римо-католики багатьох населених пунктів приділяли сповіді та причастю. У кафедральному костьолі Львова 1961 р. сповідалися 6,1 тис. віруючих, 1962-го — 5,5 тис.; в одеському костьолі 1960 р. — 1,2 тис. осіб, 1961-го і 1962-го — стільки ж [6, с. 200]. 1964 р. лише в чотирьох костьолах Вінницької області (шаргородський, жданівський, хмельницький, городоцький) причащалися понад 13 тис. осіб [29, арк. 23]. Звернімо увагу на співвідношення кількості сповідей і причасть. 1962 р., згідно з офіційними даними, у кафедральному костьолі Львова сповідалися 5,5 тис. віруючих, причащалися 10,2 тис.; у житомирському та борщівському (Тернопільська область) — відповідно 4 і 6 тис., полонському — 5,5 і 6 тис., гречанському (Хмельницька область) — 4,5 і 6 тис. [30, с. 423]. Проте тих, хто сповідався та причащався в окремих населених пунктах, могло бути набагато менше, ніж відвідувачів святкових богослужінь. Така різниця (із переважанням причасть) могла бути зумовлена як тим, що показник сповідальників міг бути занижений римо-католицьким духовенством, так і тим, що в РКЦ, на відміну від РПЦ, прив'язаність причасть до сповідей була не такою жорсткою. А після Другого Ватиканського собору це питання було лібералізоване, сповідь не була обов'язковою умовою причастя, хоча віруючі й зобов'язані регулярно сповідатися.

Значна увага в цей період приділялася римо-католиками і виконанню обрядів життєвого циклу. Так, у житомирському костьолі 1960 р. було охрещено 774 дітей, 1961-го — 755, 1962-го — 740; у костьолах Закарпаття 1960 р. — 1416, 1961-го — 1284; у Хмельницькій області 1960-го — 536 дітей, 1961-го — 551 [6, с. 200]. У костьолі Житомира 1963 р. охрестили 1994 осіб, а в костьолах Львівської області — 454 [31, арк. 26]. Багато римо-католиків, щоб здійснити обряд хрещення, приводили своїх дітей за багато десятків кілометрів. Значно менше людей вінчалися у храмі: в костьолах Тернопільської області 1960 р. — 37 пар, 1961-го — 39, 1962-го — 21; у Хмельницькій 1960 р. — 139, 1961-го — 103 [6, с. 200]. У римо-католиків спостерігалася та сама тенденція, що й у православних: доволі велика частка виконаних хрещень і порівняно мала — вінчань.

Особливо сильні у цей період позиції РКЦ були в Закарпатті, де віряни проживали відносно компактно. На початок 1960-х рр. у костьолах вінчалися навіть працівники державних установ. Інколи їх до цього спонукали священики. У Рахівському районі настоятель солотвинського костьолу Гевелі відкрито запропо-

нував місцевому вчителю, який виступав із лекціями на атеїстичну тематику, обвінчатися, обіцяючи виконати цей обряд таємно [22, арк. 31]. У регіонах, де римо-католиків було менше, такі випадки траплялися набагато рідше.

Період із середини 1960-х до середини 1980-х рр. характеризується послабленням втручання держави в суто релігійні справи. Антирелігійні тенденції, що виявлялися у кінці 1950-х — на початку 1960-х рр., продовжували розвиватися в м'якшій формі. У грудні 1964 р. (вже одразу після усунення М. Хрущова від влади) Верховний Суд СРСР за участю КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення «соціалістичної законності» щодо віруючих. Голови верховних судів союзних республік отримали доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 рр. У січні 1965 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих» [32, с. 101]. Радянське релігійне законодавство в зазначений період зазнало певних змін. Було конкретизовано відповідальність за його порушення. Влада намагалася всі дії проти Церкви та релігії прикрити законом. Коли ж вони мали явно антизаконний характер, то відповідальність покладалася на конкретних чиновників. Основний акцент у боротьбі проти Церкви тепер робився на антирелігійну пропаганду. Однак попри певну лібералізацію відповідної політики, релігійність населення зменшувалася.

На березень 1969 р. в УРСР діяли 117 римо-католицьких громад із кількістю осіб, що відвідували костьоли та каплиці, понад 64 тис. [6, с. 20]. А загальна чисельність віруючих римо-католиків була значно більша. Серед поляків та угорців, які проживали в УРСР, відсоток релігійності був набагато вищим, ніж серед українців. До того ж існували незареєстровані групи римо-католиків. 1960 р. лише в Тернопільській області їх діяло 6 [28, арк. 14]. В інших регіонах, де римо-католиків проживало значно більше, ця цифра була вищою.

Які ж були особливості релігійної свідомості римо-католиків того періоду. Позаяк дані, що стосуються цієї проблеми у цей період в Україні відсутні, скористаємося даними опитувань у Білорусії, де відбувалися аналогічні процеси, хоча з певними застереженнями (вплив українського соціуму тощо). Наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. лише 16% римо-католиків Білорусії уявляли Бога в образі людини, близько 35% вважали Бога духом, розлитим у природі (деякі з них уявляли Бога як дух і як силу водночас), близько 20% ототожнювали його із невизначеною і непізнанною природною силою, 30% не мали чітких уявлень або вагалися у відповіді. Спостерігалися зміни у погляді — відхід від антропоморфізму: «Раніше уявляв собі бога як людину, а тепер думаю що це — якась сила» [33, с. 202]. Загалом антропоморфні уявлення про Бога серед римо-католиків були поширені рідше, ніж серед православних, водночас спостерігалася подальша заміна їх абстрактними.

Близько 70% опитаних римо-католиків вірили в існування потойбічного життя, 19,3% — не вірили і 10,7% особам важко було відповісти. Ті, що не вірили, давали такі відповіді: «Краще жити на землі, ніякого раю не хочу»; «муки пекла мене не лякають» [33, с. 204].

Кількість тих, хто якимось уявляв потойбічне життя, була значно меншою, ніж тих, що вірили в нього: 50% не мали конкретних уявлень про рай, пекло і чистилище. Лише 20% дотримувалися церковної інтерпретації, а 14% відходили від неї. Останні зазвичай відповідали: «Рай може бути і в земному житті»; «де добре, там і рай» тощо [33, с. 205]. К. Прокошина, характеризуючи уявлення римо-

католиків про потойбічне життя, писала: «...Лише близько третини віруючих мають і зберігають конфесійний зміст цього догмату. Уявлення основної маси віруючих про цей предмет віри — поряд із вірою в потойбічне життя — різноманітні, дуже невизначені й розпливчасті. Потойбічному життю вони не надають значення, не замислюються над ним. Воно у цієї категорії віруючих існує в загальному сенсі винагороди за служіння богу чи як покарання за гріхи у земному житті. Важливо відзначити також наявність віруючих католиків, які заперечують існування раю і пекла, потойбічного світу (близько 20%). Вони не вірять в існування загробного життя, ніяк не уявляють його і дають вільне тлумачення раю, пекла. У цьому варто вбачати суттєву ознаку безсистемності конфесійного знання у віруючих, розмивання релігійної свідомості, із якої випадають суттєві її складові — уявлення про загробне життя» [33, с. 206]. Далі автор порівнює невизначені уявлення католиків із чіткими уявленнями баптистів і адвентистів.

У цей період римо-католики продовжували демонструвати більшу активність у відвідуванні храмів, ніж віряни РПЦ. У Вінницькій області костюл у м. Бар 1976 р. на Пасху відвідали 1,8 тис. осіб; у Шаргороді — 3,5 тис., в с. Чернівці Могилева-Подільського району — така ж кількість [34, арк. 33; 35, арк. 43]. Враховуючи невелику кількість римо-католиків, що там проживали, це не так уже й мало. Серед молільників 15–20% складали молодь і діти шкільного віку. 1978 р. на Пасху в костюлах на святковій месі у Хмельницькій області були присутні близько 3,5–4 тис. осіб, тоді як при освяченні продуктів — 12–14 тис. [36, арк. 86], що також свідчить про значні секуляризаційні процеси в середовищі римо-католиків, адже більшість віруючих надали перевагу не святковій месі, а освяченню продуктів. Чимало вірян були присутні на богослужіннях і в інших регіонах. У Закарпатській області 1978 р., за офіційними даними, у великодні дні костюли відвідали понад 11 тис. осіб, із них — більше 7 тис. жінок і близько 700 дітей [36, арк. 28].

Не забували римо-католики відвідувати костюли і в інші свята. На Хмельниччині у перший день Різдва у 10 храмах (де служили 3 священики) побували 1977 р. 10 тис. осіб, 1976-го — 11 тис. [35, арк. 33]. 1978 р. у Хмельницькій області на різдвяні свята у костюлах побувало до 9 тис. молільників [36, арк. 122], у Вінницькій області — 28 тис., із них 80% — жінки, 20% — чоловіки, близько 2 тис. — молодь [36, арк. 96]. Отже, можна стверджувати, що римо-католики відвідували богослужіння частіше, ніж православні — за наявності храмів у тих місцевостях, де вони проживали.

Динаміку відвідуваності костюлів у звичайні недільні дні й великі свята, сповідей і причастя можна простежити на прикладі Вінницької області (див. таблицю 2) [37, арк. 162–163]:

Таблиця 2

Відвідування храмів і виконання обрядів сповіді та причастя	Кількість віруючих			
	1972 рік	1974 рік	1973 рік	1975 рік
Звичайні недільні дні	4500	4340	3786	3842
Різдво	25600	31320	21830	20850
Великдень	30600	38220	37760	28500
Престольне свято	25448	38995	38184	38184
Сповідалися	54102	48863	48884	45800
Причащалися	76983	67825	69881	50000

Прим. У графах «Сповідалися» і «Причащалися» вказано загальну кількість сповідей і причастя за рік.

Кількість відвідувачів у храмах залежала як від значущості свята (Пасха, Різдво), так і від традиції його святкування (престольні). У звичайні недільні дні кількість відвідувачів богослужінь у костьолах була в 6–8 разів нижча, ніж на Пасху.

Ось як описує своє враження після відвідування кафедрального костюлу у Львові 1 січня 1966 р. співробітниця Ради в справах РПЦ (одночасно відвідала й храм св. Юра): «Ще за квартал до костюлу побачила великий потік людей, які направлялися туди. Людей було близько 800–1000 осіб, причому паломництво не зупинялося весь час... Мене вразило, що серед такої великої кількості відвідувачів майже половина були молоді люди віком 20–30 років, а також 150 дітей шкільного віку. Всі присутні гаряче молилися <...>, майже у всіх у руках були молитовники, але майже ніхто їх не відкривав, бо знали слова молитви напам'ять. Це стосується як старих, так і молодих. Навіть багато дітей повторювали слова молитви напам'ять. Хору підспівували майже всі присутні...» [38, арк. 1–2].

Інспектор відділу Ради в справах релігій Н. Скудін описав свої враження від перебування у молитовному будинку римо-католицької громади у Києві (вул. Шепетівська) 1975 р.: «У виконанні релігійних обрядів у ранковий і денний час взяли участь близько 550 осіб. Серед віруючих понад 60–70 відсотків — люди похилого віку. 20–30 відсотків — середнього і до 10 відсотків шкільного і дошкільного віку — молодь. Спостереження показало, що більшість парафіян є глибоко віруючими. Разом із тим слід відзначити, що в обряді сповіді взяли участь всього лише 5–7 відсотків від загальної кількості присутніх віруючих» [39, арк. 49]. Отже, наведені факти показують, що римо-католики в Україні в цей період демонстрували глибшу релігійність, ніж прибічники РПЦ.

Порівняємо ступінь виявів релігійної поведінки римо-католиків в УРСР із даними, що стосуються інших республік. На кінець 1970-х — початок 1980-х рр. у Білорусії, де склалася майже така сама релігійна ситуація серед римо-католиків, систематично відвідували костюли 37,5% віруючих, регулярно молилися 34% (тоді як знали молитви 81,9%), регулярно сповідалися— 38,8% [33, с. 200]. Ці показники вищі, ніж серед православних віруючих. В Україні ж ці цифри були значно нижчі передусім через меншу компактність проживання римо-католиків і, відповідно, менші впливи оточення.

У період із середини 1960-х до середини 1980-х рр. у житті вірян продовжували значну роль відігравати й обряди життєвого циклу, хоча, звичайно, порівняно з повоєнним періодом їхнє виконання скоротилося. Приміром, у Вінницькій області 1972 р. було охрещено 529 дітей римо-католиків, а 1975-го — 457; повінчано відповідно 134 та 141 особи; поховано за релігійним обрядом — 117 та 190 [37, арк. 163]. Як бачимо, тут виконувався переважно обряд хрещення, натомість вінчання та поховання — значно рідше.

Серед інших обрядів життєвого циклу, що проводилися у римо-католицьких храмах, варто відзначити конфірмацію (таїнство миропомазання в католицькій церкві). Кількість конфірмованих залежала від багатьох обставин. 1967 р. в католицькій громаді м. Полонного (Хмельницька обл.) було конфірмовано лише 7 осіб, тому що цей обряд священник здійснював упродовж 10 років і за цей час основна маса охочих його пройшла. У с. Маниківці цієї ж області

1967 р. було конфірмовано близько 50 осіб, позаяк цей обряд священник став проводити останні три роки [40, арк. 98]. У громаді с. Гречани та деяких інших у Хмельницькій області обряд конфірмації не здійснювався взагалі [40, 99]. Не проводився він того року і в діючих римо-католицьких громадах Тернопільської області [40, арк. 100].

Висновки. Релігійне життя римо-католиків України досліджуваного періоду було зумовлено низкою обставин і мало специфічний характер. Під час війни радянське керівництво на чолі з Й. Сталіним під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів дозволило низці релігійних течій (у тому числі РКЦ) легально функціонувати в обмежених (доволі широких порівняно з довоєнним періодом) рамках. Проте ставлення влади до РКЦ було значно суворішим, ніж до РПЦ, оскільки Ватикан був налаштований проти радянської влади, і керівництво СРСР сприймало РКЦ як вагому перешкоду для поширення радянської ідеології у свідомості широких мас.

Наприкінці 1950-х рр. відбулися значні зміни у ставленні влади до церковних інституцій, і, зокрема, РКЦ. Така політика тривала аж до усунення від влади М. Хрущова. Було закрито багато костелів, посилено антирелігійну пропаганду. Зміни у керівництві СРСР 1964 р. призвели до лібералізації у ставленні до Церкви та віруючих. Влада відмовляється від чітко виражених антизаконних дій і намагається антирелігійні дії прикривати законом. Акценти переносяться із відкритої брутальної боротьби із Церквою на витонченіше — зменшення кількості віруючих шляхом антирелігійної пропаганди та виховання.

Впродовж досліджуваного періоду зменшувалася загальна кількість вірних римо-католицькій традиції, особливо осіб із високими показниками побожності. Релігійні ідеї зміщувалися на периферію свідомості та втрачали свій вплив на життя людей. Дедалі менше віруючих покладалися на Бога і зверталися до нього, посилювалися сумніви у створенні світу Богом та його всевладності. При ослабленні віри в Бога послаблювалася віра в існування потойбічного життя, воскресіння мертвих, кари за гріх. На рівні буденної релігійної свідомості спостерігався різкий розрив між церковним віровченням та тим, як його інтерпретували пересічні люди. Багато релігійних приписів рідко виконувалися більшістю вірян.

Упродовж 1940–1980-х рр. значно зменшилася кількість віруючих, що брали участь у богослужіннях, сповідалися, причащалися в католицьких храмах. Така тенденція була зумовлена не лише секуляризаційними процесами серед населення, а й тим, що чимало храмів було закрито або зруйновано (особливо впродовж кінця 1950-х — у першій половині 1960-х рр.) і віряни багатьох населених пунктів не мали змоги відвідувати їх. Значно менше, ніж тих, що брали участь у богослужіннях, було віруючих, які сповідалися та причащалися. Повільніше, ніж кількість учасників богослужінь, зменшувалася частка виконаних релігійних обрядів хрещення. Кількість цих обрядів значно перевищувала число здійснених обрядів похорон і вінчання.

Загалом релігійне життя римо-католиків України впродовж 1940–1980-х рр. під адміністративним тиском влади поступово згасало. І лише політика перебудови в СРСР й подальший розпад радянської системи надали поштовх відродженню діяльності РКЦ в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Войналович В. А. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 — 1960-х років: політологічний дискурс / В. А. Войналович. — К.: Світогляд, 2005. — 741 с.
2. Бондарчук П. М. Релігійність населення України у 40–80-х роках ХХ ст.: Соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. М. Бондарчук. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. — 382 с.
3. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації / П. М. Бондарчук. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. — 322 с.
4. Стоцький Я. Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики в 1944–1964 роках / Я. Стоцький. — К.: ФАДА, ЛТД, 2008. — 510 с.
5. Сторчовий В. М. Римсько-Католицька Церква на Поділлі у 20-ті — 90-ті роки ХХ ст.: історико-релігієзнавче дослідження / В. М. Сторчовий, В. А. Нестеренко. — Коломия: ВПТ «ВІК», 2001. — 67 с.
6. Сергійчук В. У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були несхитні / [упоряд. і авт. прим.] В. Сергійчук. — К.: Дніпро, 2001. — 298 с.
7. Szymanski J. Kościoły katolickie na Podolu: Obwód winnicki, 1941–1964 / Jozef Szymanski. — Lublin: Norbertinum, 2003. — 491 s.
8. Горбач С.І. Деякі аспекти відносин між Ватиканом та СРСР після Другої світової війни (1945–1953 рр.) / С. І. Горбач // Український історичний журнал. — 1998. — № 6. — С. 68–76.
9. Войналович В. А. Римо-католицькі громади України в контекстах взаємин СРСР і Ватикану перших повоєнних років (1944 — 1946 рр.) / В. А. Войналович // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст.— К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. — Вип. 8. — Ч. 2. — С. 171–183.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 12.
11. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4038.
12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 4555
13. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 174.
14. Войналович В. А. Римо-католицькі громади України у вимірах державної релігійної політики (II пол. 40-х — 50-ті роки ХХ ст.) / В. А. Войналович // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — К.: Рідний край, 1999. — Вип. 7— С. 151–158.
15. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 88.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 783.
17. Андрианов Н. П. Особенности современного религиозного сознания / Н. П. Андрианов, Р. А. Лопаткин, В. В. Павлюк. — М.: Мысль, 1966. — 247 с.
18. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер; пер. с англ. — М.: АСТ, 2004. — 557 с. (Phylosophy).
19. Бондаренко В. Д. Религиозная община в современном обществе / В. Д. Бондаренко, А. С. Косьячук, В. В. Фомиченко. — К.: Политиздат Украины, 1988. — 128 с.
20. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 219.
21. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 226.
22. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5488.
23. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 9.

24. Мазалова В. П. Католицизм — четверть века спустя после II Ватиканского собора / В. П. Мазалова. — М.: Знание, 1989. — 64 с.
25. Мчедлов М. П. Эволюция современного католицизма / М. П. Мчедлов. — М.: Мысль, 1967. — 234 с.
26. Мчедлов М. П. Католицизм / М. П. Мчедлов. — 2-е изд. — М.: Политиздат, 1974. — 280 с.
27. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24,спр. 3531.
28. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 323.
29. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 2, спр. 449.
30. Войналович В. А. Доля римо-католицького культу в Україні в умовах політики державного атеїзму (кінець 50-х — перша половина 60-х років) / В. А. Войналович // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (36. ст.). — Вип. 20–21. — К.: Рідний край, 2003. — С. 405–425.
31. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 422.
32. Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України / В. О. Пашенко. — Ч. 2. — Полтава, 2001. — 736 с.
33. Католицизм в Белоруссии / Е. С. Прокошина, К. К. Койта, Т. П. Короткая и др.; АН БССР, Ин-т философии и права; под ред. А. С. Майхровича, Е. С. Прокошиной. — М.: Наука и техника, 1987. — 240 с.
34. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 29.
35. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 55.
36. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 83.
37. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7, спр. 24.
38. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 1, спр. 446.
39. ЦДАВО України, ф. 4648, оп. 7,спр. 9.
40. ЦДАВО України, ф. 4648,оп. 5, спр. 33.

REFERENCES

1. Voinalovych V. A. (2005). *Party-state politics toward religion and religious institutions in Ukraine within 1940–1960s: the politological dyscurs*. Kyiv: Svitohliad (in Ukr.).
2. Bondarchuk P. M. (2009). *The religiousness of the population of Ukraine in the 40–80s of the XXth century: sociocultural influences, features, trends*. Kyiv: Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
3. Bondarchuk P. M. (2012). *The religious consciousness of believers of Ukrainian SSR (1940–1980s): everyday manifestations, transformations*. — Kyiv: NASU Institute of History of Ukraine (in Ukr.).
4. Stotskyi V. M. (2008). *State and religions in the western regions of Ukraine: confessional transformations in the context of state policy in 1944–1964*. Kyiv: FADA, LTD (in Ukr.).
5. Storchovyi V. M., & Nesterenko V. A. (2001). *The Roman Catholic Church in Podillia in the 20–90s of the XXth century: the historical and religious studies*. Kolomyia: VPT «VIK» (in Ukr.).
6. Serhiichuk V. (Ed.) (2001). *In the struggle for native faith the Roman Catholics of Ukraine have always been steadfast*. Kyiv: Dnipro (in Ukr.).
7. Szymanski J. (2003). *Kościół katolicki na Podolu: Obwód winnicki, 1941–1964*. Lublin: Norbertinum (in Pol.).

8. Horbach S. I. (1998). Some aspects of relations between Vatican and the Soviet Union after World War II (1945–1953). *Ukrainskyi istorychnyi journal (Ukrainian historical journal)*, 6. 68–76 (in Ukr.).
9. Voinalovych V. A. (2004) Roman Catholic communities of Ukraine in the context of relations of the USSR and Vatican in early postwar years (1944–1946). *Storinky Voinnoi Istorii Ukrainy (The Pages of War History of Ukraine)*, 8, 2, 171–183.
10. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, descripton 24, file 12.
11. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, descripton 24, file 4038.
12. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, descripton 23, file. 4555.
13. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 174.
14. Voinalovych V. A. (1999). Roman Catholic communities of Ukraine in the dimensions of state religious policy (the second half of the 40's–the 50s of the XXth century). *Istoria Ukrainy: Malovidomi imena, podii, facty (History of Ukraine: Littl- known names, events, facts)*, 7, 151–158.
15. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 88.
16. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, descripton 24, file 783.
17. Andrianov N. P., & Lopatkin R. A., & Pavliuk V. V. (1966) *Features of modern religious consciousness*. Moskva: Mysl, 1966 (in Rus).
18. Toffler E. (2004). *Third Wave*. Moskva: AST, 2004.
19. Bondarenko V. D., & Kosianchuk A. S., & Fomychenko V. V. (1988). *The religious community in modern society*. Kyiv: Politizdat Ukrainy (in Rus).
20. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 219.
21. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 226.
22. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, descripton 24, file 5488.
23. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 9.
24. Mazalova V. P. (1989). *Catholicism — a quarter of a century after the Second Vatican Council*. Moskva: Znaniie, (in Rus.).
25. Mchedlov M. P. (1967). *Evolution of modern Catholicism*. — Moskva: Mysl (in Rus.).
26. Mchedlov M. P. (1974). *Catholicism*. (2d ed). Moskva: Politizdat, (in Rus.).
27. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1, descripton 24, file 3531.
28. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 323.
29. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 2, file 449.
30. Voinalovych V. A. (2003). The fate of Roman Catholic worship in Ukraine under the policy of state atheism (late 50s–early 60s). *Istoria Ukrainy: Malovidomi imena, podii, fakty (History of Ukraine: Little-known names, events, facts)*, 20–21, 405–425 (in Ukr.).
31. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 422.

32. Pashchenko V. A. (2001). *Orthodoxy in the modern history of Ukraine*. (P. 2). Poltava (in Ukr.).
33. Prokoshyna E. S., & Koita K. K., & Korotkaia T. P. et al (1987). *Catholicism in Byelorussia*. — Minsk: Nauka i tekhnika, (in Rus.)
34. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 29.
35. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 55.
36. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 83.
37. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 24.
38. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 1, file 446.
39. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 7, file 9.
40. Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine, fund 4648, description 5, file 33.

УДК: 378.4 Довнар-Запольський(477-25)КНУ "18"-027.564.2

Зайцева З.І.*,
доктор історичних наук, професор,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. zzi07@ukr.net

НАУКОВА НОБІЛІТАЦІЯ М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО В ІМПЕРАТОРСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА

Анотація. Розглядається початковий етап наукової кар'єри М. Довнар-Запольського, професора російської історії Університету св. Володимира, засновника Київського комерційного інституту та інших наукових установ і товариств. Охоплено період від його перших публікацій гімназійного періоду до захисту докторської дисертації і одержання посади ординарного професора.

Дослідження базовано на біографічних даних ученого, його наукових працях, опублікованих джерелах архівного походження, зокрема, того їх сегменту, який характеризує комунікативну сферу університетського середовища по лінії відносин професор — студент — магістрант. Окремими одиницями аналізу стають наукові товариства, професорські стипендіати, магістерська, докторська дисертації, професура.

Акцентовано на ролі наукових товариств, архівних установ, міжособистісних творчих контактів у зростанні М. Довнар-Запольського як професійного історика. Встановлено, що професійна і громадська діяльність Довнар-Запольського до 1914 р. відповідає культурній матриці університетської професури пізньої імперської Росії, коли структура суспільного дискурсу формувалася відповідно до ідей демократії, національно-культурних прав і свобод, різних прогресистських проектів.

Ключові слова: Україна, М. Довнар-Запольський, наукові товариства, професорські стипендіати, магістерський диспут, докторська дисертація.

* Zaitseva Z.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, Kyiv National Economic University named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. zzi07@ukr.net

ACADEMIC NOBILITATION OF M.V. DOVNAR-ZAPOLSKYI IN THE IMPERIAL UNIVERSITY OF SAINT VLADYMYR